

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ»

Գրեց՝ ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՆՔԱՆ,

սպար. Գահիրե(*):

Միայն Բենետիկոտեանէ մը, կամ, ինչպէս Եղիա պիտի ըսէր իր ժամանակին, Վենետիկեանէ մը կրնար ոպատուել մեծ ութթամյ 2256 էջնոց լիթիթիբով ծաւալով և բազմաթիւանդակ պատուանդանքներով այն հատորը, զոր Պ. Արշակ Ալպոյանեան գրած է, իբրեւ հնախօսական՝ պատմագիտական և վիճակագրական ուսումնասիրութիւնն Կեսարիոյ, առիթի հիշտ Հայ-Կեսարիոյ կամ Կեսարահայութեան մասին, հնագոյն դարերէն սկսեալ մինչև մեր օրերը: — Եթէ մինչև անց վիճակն ընդարձակ մասերէ բաղկացած այդ մատենը գիրք մը ըլլալէ առիթի համագումարին մըն է սակայն, կամ բուն իսկ մատենադար մը, Ձի եթէ ուսումնական ութթամյ կազմով է. հաստիքի տպագրութեամբ հրատարակուէր ան, պիտի ունենալինք առիթի քան տարւ հատորներ, իւրաքանչիւրը շուրջ 350 էջ թովանդակութեամբ: — Մատենախօսականի մը սահմանը շատ անձեւէ է բաղմաթիւ և բազմաթիւանդակ մասնագիտական ուսումնասիրութիւններու և հանրագիտարաններու, միասնաբար լիթիթիբու և հանդէսներու, բազմաթիւ ձեւագիրներու, թղթագրութեանց և անօպտանձնական տեղեկութեանց հայն աղբիւրներէ աշխցնող երկայնմտութեամբ թարգմած, սքանչելի յիշողութեամբ և մեթոտով դասաւորուած այսպիսի կոթողական գործի մը մասին զազախար մը տալու համար. բայց այդ սեռին պատկանող մեր ներկայ գրականութեան մէջ այժմ իրաւամբ բարձրագոյն տեղը գրաւուց այդ երկին կարևորութիւնը այնքան մեծ է, որ անհրաժեշտ պիտի ըլլար Սիմոն մէջ անյիշատակ թողուլ զայն: — Ներքէն է, ինչպէս ակնարկուածու վերեւ, Հայ-Կեսարահայ կամ Կեսարահայութեանը, անցնալին և ներկային մէջ. կամ, իր բառով, Կեսարահայը՝ Արշակեոյ տոբը և Արշակեոէ հետու: և Ալպոյանեան մշակած է իր նիւթը, ինչպէս իրեն նման պատմագէտ մը և բանահմուտ մը միայն պիտի կարենար ընել, խորութեան և լայնութեան այնպիսի

չափերու վրայ, որոնցմով միայն պիտի հնար ըլլար վերկենցաղել մնած անցեալ մը, և վերահաղմել ցիրուցանուած ներկայ մը: — Կեսարացին, սակայն, ինչպէս հանրային զգացման նշնպէս է իր ըմբռնումին մէջ, սոսկ Կեսարահայի հայը է, այլ Կապադովկեան հայութիւնը աւելցող. ու Կապադովկեան Փոքր Ասիոյ այն աշխարհամասն է որ հայերէն քննադատուած է ոչ թէ քանի որ զարեւելի վեր, այլ Հայութեան պատմական ժողովուրդ մը զարձակ օրէն սկսած, և առիթի առաջ նոյն իսկ Այս պատճառաւ իր կարկիւրին ծիրը կը շրջանակուի այնքան տարածութեան վրայ, որքան պիտի առնէր թերևս Արշակեոյ ծայրէն նայող աչք մը. այսինքն այդ լեռան հիւսիսէն մինչև Ալիս և հարաւէն մինչև Տաւրոսեան կիրճերը: — Հատկաւոր համար ժողովուրդը՝ պէտք է հանչնալ միշտայլը և ժամանակը. Կապադանց հաստարթով այս սկզբներին՝ Ալպոյանեան երբեմն զլիւս պտոյտ տուող մանրամասնութիւններով՝ կ'ընդարձակուի որքան երկրին քննադակութեան և ազգագրական հանգամանքներուն նշնպէս անոր քաղաքական պատմութեան և ընկերային, կրօնական, լեզուական և այլ պայմաններուն վրայ: Իրեն անձանթէն ոչ մէկը օտար և ազգային հեղինակութիւններէ, որոնք զայլած են Մերձարար Արևելքի կամ Փոքր Ասիոյ վերաբերեալ պատմաքննական բանասիրութեան հարցերով, իր առիւն են Տօբթ. Ժ. Գօնդընօ, Կապադովկեան պատմագիտութեան միջնագոյն հեղինակութիւնը, Թէոդոր Ռայնայս, Մէյէր, Մարքեթ, Յիմմէլէր, Թէքսէի, Հալիտըն, Էնտուրոյ, Մորդուան, Խալիլ Լուէմէ, Գէմալէտտին, Ալպէր Կապրիէլ, Տաշեան, Գարագաշեան, Խաչատրեան, Բրակայի համալսարանին պատմաբան Տօբթ. Մարտիրոսեան, և բազմաթիւ ուրիշներ՝ առոնց միջոցաւ կամ ուղղակի՝ զասական հին պատմագիրներէ և ներկայի գրիչներէ: — Ոչ մէկ ծանօթութիւն կը պակսի իրեն՝ ստուգաբանելու համար Կապադովկիա անունը (= Կապպա - Տովկա = Երկիր Տուական) կամ Գամիլըն (= Կիմմէր, բառ՝ որ կը լերայաբն աճէ: Կէրէկօն մէջ) կամ Արգեսը (որ Կապադովկիոյ Մօն Պանն է. օրը՝ — արք = սպիտակ բաւեռ): կամ համեմատական զիտարանութեան լոյսով բացատրելու համար այդ լեռան լուրջ հիւստած տեղական զրոյցները, կայն: — Ամենէն հետաքրքրականն է անշուշտ պատմագրական մասը, գործին երկրորդ և ստուտարագոյն բաժինը, որ կը բաղկանայ տանեկեթի զուխներէ, ամէն մէկը երկից և ստեղծ երկից ստորաբաժնուած ենթամասերով: Անխոշ թանահմուտ և պատմագէտ Ալպոյանեանը պատմաքննին և բանասէր է այստեղ իսկապէս, ամենէն մեծահմուտ պատմաքնններուն և բանասէրներուն թափալին խառնուած, անոնց լոյսերով է ստեղծ իր դատումներով, զուխ առ զուխ կը բանայ ու կը պարզէ Կապադովկեան պատմութեան բոլոր չորիւնները, սկսելով նախահայրէն, Հայութեան, Առաջադանութեանց՝ այսինքն Կիմմէրներու և Մարքեթի խուժումի թուականներէն, և անցնելով պարական, մակերդնական, հուղ-

(*) Այս գիրքը բէն հրատարակուած է ամբողջութեամբ, բայց դեռ ի յոյս ընծայուած է: Իմացած ենք թէ հեղինակը այս միջոցին կը պատրաստ անոր լուսաւարանն ու ներառականը, ինչպէս եւ քննադատող անուանագրքին ու լաւիւրանքները, որոնք արդարեւ շատ կարեւոր են այսպիսի ընդարձակ գործի մը համար: Մենք տեսած ենք գործը, պրակ առ պրակ հրատարակութեան առիթով:

մէական, բիւզանդական, Գանձանիական, Սելջուքաւ Ռուսի, Թաթար, օսմանեան առաջին, Գաւրամանեան, օսմանեան երկրորդ, Ջիւլիզատի, Գաւրամանեան երկրորդ, Ջիւլիզատի երկրորդ, Գաւրամանեան երկրորդ տիրապետութեանց շրջաններէն և հասնելով վերջապէս օսմանեան Թուրք տիրապետութեան օրերուն: Ու այս ամէնը՝ այնքան անհատեամ և գործը կարծես ի դուր ծանրաբեռնող մանրամասնութիւններով որ ընթերցողը պահ մը կը փորձուի մտածելու թէ այս կերպով ի՞նչ փաստերի արդեօք երկին բուն հայագիտական նկարագիրը, իայց այս կազմած ինքնին կը փառարարի, երբ օտար տիրապետութեանց մէջ մի շրջանին նուիրուած գլուխին յարակից արտի գլուխի մը մէջ հանգամանորէն կը ներկայացուին հայութեան դիրքն ու դերը օտար տիրապետութեան այդ շրջանին մէջ: — Այդ կերպով է, զոր օրինակ, որ հաւակնեմ թէ Նախալանքեանց և Հաթթանց շրջաններէն մինչև Մակեդոնական տիրապետութիւնը անցած աւելի քան երեսուն և եօթը դարերու ընթացքին չէ՛նչպէս կը կերտուին հայագիտական և հայ Ժողովուրդները՝ մինչև այն հիմնախաւի վրայ զօրթէ համանման ցեղախառնութիւններէն եւ Նման մշակութիւններու ազդեցութիւնը կրելով: Թէ՛ ի՛նչպէս Հայ և Հայք ազգանունները նոյնն են արդարեւ, ինչպէս Տաշեան ևս կ'ընդունին, թէ ի՛նչպէս իշխականի Արմաշիւրը, որուն հրաբուխը մը ստորուրդ կը բռնակէին այդ մարզին մէջ, Հայեր են՝ ըստ Մարկուսի, և այդ հրաբուխը Արցախը միայն կրնայ ըլլալ: Թէ ի՛նչպէս արդարեւ հայագիտական Հայաստան գաղթաշարք մը եղած է, ինչպէս կը ցուցնեն յունական աւանդութիւնները, և ինչպէս իւրեանց ալ մօտ պատուած անկիւր դրոյցը — «Հաստուած գնացեալ մանուկն Վարդգէս ի Տունաց ցաւառէն զԳաւաղ գետով» — կը մատնանշէ: Թէ ի՛նչպէս Սորարարն իշխած ռուբին լեռներէնքուն մէջ, որոնք կը խօսուէին ի կապաղովկա, հայերէնն ալ պէտք է եղած լինի՝ ըստ Տաշեանի, զոր Արամի դրոյցը կը ցուցնէ արդէն: Թէ ի՛նչպէս Փռնիգիոյ և Հայաստանի սահմանակցութեան մասին հնոց կարծիքը կապաղովկայ երբեմնի յոյժ հայաշատութիւնները կրնայ քաջատուրի: Թէ ի՛նչպէս այս երկու երկիրներու քաղաքական գործառնութիւնը կը հասցնէր մակեդոնական լուծին թօթաբուխէն ետքը երկուրի միանգամայն անկախ դառնալովը, թէ՛ մէկին և թէ՛ միւսին մէջ երկերկու թագաւորներու կարգումովը՝ բուն և զուտական կապաղովկաներուն և Փոքր և Մեծ Հայքերուն մէջ: Թէ ի՛նչպէս Տիգրանի օրով և վերջն ալ Հայք և կապաղովկացիք փոխադրուածքար իրարու երկրի մէջ տարածուած էին նախ զիստուրական և յետոյ տարբեր պատճառներով, թէ այդ տեսակետով՝ որքան թեթեւաբան և պարզաբան Դիոնեիսիոս Թակարիի աշակերտ կապաղովկացի Տիգրան անուն հայ մտաւորականի մը, որ Լուկուլիսի միջոցաւ Հռոմէ տարուելով, հետ փախցեալ Կիլիկիոյի համակարանքը շահելով, և այլն, և այլն:

Այսպէս, կարելի էր դեռ էջերով լի մէջբե-

րումներ ընել այս գրքին Բ. Մասէն, ցոյց տալու համար Հայոց և կապաղովկացաց սերտ յարաբերութիւնը, որ զբնատնութիւնէն վերջ մասնաւոր թուրքոյին յատկանշական ընայթ մը տալու: Հայ և կապաղովկան ճիւղերը ինքնուրու և ինքնուրու, ինքնուրու, որունց պիտի չկրնային գոյութիւն ունենալ՝ եթէ երկիրը կէս հայկական նշանակաւոր մ'ունեցած չլիլը կանխաւ, և ուրիշ պայմաններով, Այդ նկարագիրն է որ, միշտ յաւանդուած, Բիւզանդական տիրապետութեան ատեն այնքան բազմապատկուած հոն Հայոց թիւը որ «Կեսասրիա» հայապետական նկատուեցաւ պահ մը, Սորիկ կայսեր օրով, Է. դարուն, կատարուած վարչական բաժանման մէջ նկատուելով իբրեւ Մայրաքաղաք Գ. Հայոց, և շատ աւելի ետքը, Փիլ. դարուն, մեր պատմիչներէն կը յիշատակուի նախ «Ժօթ» տրուած Գաւիթ Սեփեքիմեան Արծուրնայ և յետոյ կարուած Գաւիթի Բազարատունի կամ Արաբեանի: Հայաշատութեան այդ վիճակին շարունակեալ մակընթացութեան շնորհիւ զե վերջապէս որ երբ Բիւզանդական փուլը անհաւանջայր տալ, յոյն բանակին մէջ գործող հայ գիւնուորականներու և հայ իշխանական Տուներու միացումը քաղերուն գործակցութիւնը կրցաւ մէկ կողմէ Ռուբինեան Հարստութիւնը ապամատուցել մերձակալ Տաւրուսեան լեռներայերուն մէջ, և միւս կողմէ՝ Երասխամ Գանձանի և ապա Սելջուկի Տունի տիրապետութեանց ալքին բարձրացնել իրենց հովանին տակ ապրող Հայութեան արժէքը, առեւտրական և արտադրատեսական տեսակետով օգտուելու համար աննշմել և այս՝ մինչև Թաթար Գաւառին, և ի վերջոյ Օսմանեան Թուրքիոյ տիրապետութեան ներքեւ, երբ հայկական բարձրաճանաչման տեղատուութիւնը կը սկսի ներքին խռովութեանց ընթացքին, և երկրի վերականգնմանը, քանի որ մերձակալ Ռուբինեան Հարստութիւնը ևս երկու դարի ի վեր չիշլատէ էր, և ապաւնին ոչ մէկ յոյս կը մտար այլ ևս. ու հազիւ, շատ ուշ, վերստին կ'ուճաւորուէր մը: Գարստատունէն եկած նոր զաւթականներով, — Նախալանքեանց օրերէն մինչև ներկայ Թուրքիոյ, յուրջ 6000 տարեկան երկար տեւողութիւն մըն է որ կը վերաճուի այսպէս աւելի քան 600 էջերու վրայ, պատմաքննական լոյսի մէջ ցուցնելով Հայ-Գաւիթը իր ծագումէն մասնաւոր մեր օրերը: Հարուստ նիւթ՝ հոգը գրիչի հանդիպած, և այս պատճառաւ կրկնապէս շահեկան կարելի է օգտուի ըսել թէ գործին մնացեալ հինգ մասերը, իրենց վիճակագրական և ազգագրական բովանդակութեամբը ուղղակի աւելի հայագիտական, աւելի որոտամեծ աստիճանի մը վրայ կը դնեն այդ շահեկանութիւնը: Ատենցմէ առաջինը, որ կը խորագրուի «Կեսասրիա և Թեւ-

մին հայրանակ վայրերը, ունի երեք ընդարձակ գլուխներ, առաջին երկուքը երեքական ենթապատույն, Սնոնց մէջ կը ներկայացուին, մանրապատու մ նկարագրութեամբ, նախ կենտրոն, իրեն ընտանայ՝ իր շրջակայքով միասին, իրեն քաղաք՝ իր պարիսպներուն հտորտուքէն ներս մնալով և զուր թափած թաղերու անկանոն բաժանմունքէն և փողոցներուն ազամուղ ուղղուածքներուն մէջ, իր հին ու նոր շէնքերուն, բոլորուն, մէկ կիներուն, կառավարական հաստատութիւններուն արտակարգ անշուքութեամբ, ուր նախապատեարդման վերջին շրջանի զանի մը դառն անող աւերիչ վարչութիւնը գրեթէ ոչինչ թողած է փառքի և մեծութեան հին թուականներէ յիշենող իրեն ընտանութիւն և թիւ, ուր մարդահամարի՝ զանազան ժամանակներու մէջ և անձերու կողմէ կազմուած՝ աղեւտակները քաղաքական և այլ նկատաւնիքու շարժապատկեր կը տարբեր կարծես յատկա, շարժուած թիւը նուազագոյն աստիճանի վրայ ցուցնելու համար, հաւասար Առաջնորդարանի Տնօրէնի ցուցած շատ աւելի մեծ թիւին՝ Այլ նշուողումը, ինչպէս Գ. Ալլոյոյանէն կը ձգտի բացատրել, պիտի կրնար հետեւանք լինել կենտրոններու արտադրութի տեւական շարժումին — եթէ սակայն շատ աւելի ստուար համեմատութեան մը վրայ չցուցուի շայց իր իսկ ներկայացուցած բազմաձեռնութեան աստիճանը — իրեն զանազան տիրապետութեանց առեւն իր տեղագրական դիրքը նոյն վայրին վրայ բայց աւելի մեծ ուղղութի մը մէջ սակայ փոխած տեղ, և ըստ այդմ յաշիւրդար յորջորջուած՝ հանել, Ռուսուշանթու, Մամակ (Մոսքու շրջանէն), Եւսերբա (Իթէ սակայն Մամակի լոկմակի վրայ չէ առ ըստ Տաշեանի) և վերջապէս կեսադիւր (Ի պատիւ Ռուստու կայսեր), և այլն — Երկրորդ գլուխին մէջ կը վիճակագրուին կենտրոնային հայրանքներ, աւելի հիշտ առաջնորդական թիւմին, հայրանակ վայրերը, երեք շրջաններու արտուածներով. այն է՝ Արգլտեան (Թալաւ, Տէրէլէնք, Կէրմիթ, Մուսնուսուս, Եսայն), Անդր-Արգլտեան (Եվրոպ, Թէնէնէ, Տոմար, Եսայն), Կիլիկիան (Թոմարքա, Ենէնէն, Եսայն) իսկ երրորդ գլուխին մէջ՝ նախապէս կենտրոն պատկանող այն հայրանակ վայրերը, որոնք, Օրմանակի պատերազմութեան առեւն, նահանգային բաժանման հիմամբ, արուեցան Սերաստայի, Գալատայի և Գոնիայի առաջնորդականաց: Կը կարծեմք սաւկան թէ ուղղութի մը պէտք կայ հոն Կէրմիթի և Տէնիայի մասին, որոնք գիտեմք թէ մինչև վերջ մնացին թեմ Մանհլըքի վանքին, որուն առաջնորդանիտը քաղաքին էր Կիլիկիան — Թէ վիճակագրական այս բաժանին մէջ, որ բուն կառուածն է կեդրոնային, Ալլոյոյանէն ինչպէս կը յիշենէ Արշանը, աշխատասենտակին մէջ նրաւ տած՝ իր երբեք չտեսած վայրերը նկարագրելով այնքան կենդանութեամբ, մտածաւ որ պիտեաւ ժամանակ գիւղերուն վերաբերող ազգայինները մանաւանդ պիտի գնահատեն սփոփանքով և հրացմամբ — կեսադիւր քաղաքն ու իր 49 ականներն ու գիւղերը կ'ապրին 251 խիտ ու մեծ այլ

էջերուն վրայ, իրենց վայրի, դիրքի, շրջապատի, կրօնական՝ ազգային՝ բարոյական՝ կրթական կենտրոնի անցաւի ու ներկայի կարելի մանրամասնութիւններով. ու կարելի չէ կարգադրել անոց յիշատակին նուիրուած այդ էջերը, և չը յիշել (մէջն ըլլալով նաև չիշած մէկ քանի գիւղերունը) խալտանքը որ կը լեցնէր երբեմն հայկական Գաւիւրքը, ու չլուզուիլ...

Չորրորդ մասը, հատորին ընդարձագոյններն մին նորին (էջք 891—1592), որ «Համայնքային կենտրոն» վերանագիրը ունի, կը բազմապէս հինգ ընդարձակ և նոյնպէս բազմիցս ստորագրածանու գլուխներէ, և մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն է կենտրոնային կրօնական և կեդրեցական կենտրոն՝ ըստ համայնքային այսինքնի զաւանական բաժանման, որուն կից չեն մուցուած նաև ժողովրդական աղանդները և մայրական, մտաւարական, հասարակական, քաղաքական և տնտեսական կենտրոններ: — Նայ ինչ զեցիներու կարգին Գ. Ալլոյոյանէն կը յիշէ ԺԲ. դարէն սկսելով քանի մը հաստ որոցն մասին յիշատակութիւն կար մեծագոյնք մէջ միայն: Կը չըտէ թէ աւելի կանուխ ալ եղած են ուրիշներ և յետոյ քաղաքական, թիւրքաւ երբ Մուսամէա իպի կիւմարլէթէին (1124—1143) փլուցւ, ըստ Միխայէլ Ասորիի, շատ եկեղեցիներ, քաղաքին պարիսպը շինելու համար. ու կը համարի թէ վերջին կեդրեցիկները, Ս. Առաքելու և Ս. Լուսնաւորի, հնագոյններու անուանով շինուած են: — Անցնելով առաջնորդական կազմակերպութեան հարցին, թէ և 1179 էն է որ առաջին անգամ Յովհաննէս շարքեպէ. կենտրոն կազարովկացուց մը կը յիշուի, բայց իրաւամբ կը նկատու թէ առեւն շատ առաջ արքեպիսկոպոսական աթոռ պէտք եղած լինի ալ, ի սկզբանէ ենթարկեալ ընդհանրական Հայրապետութեան, երբ Կիլիկիա էր ան, յետոյ անցան, կարճ ատեն մը, Սերաստայի Անանիային, իսկ 1441 էն ի վեր միշտ Էլմիամծին: — Հետաքրքրական է Առաջնորդներու զաւարճանցանքը, որ 1179 էն մինչև մեր օրերը կը շարունակուի, ոչ նուաշտ առանց ընդհատներու: Շահեկան են իւրաքանչիւրին, մասնաւորաբար կոստանդին կենտրոնային, յետոյ կարթուղիան (1274—1307), Գրիգոր կենտրոնային (ԺԵ. դար)(*), Սարգիս Սարաֆեանի (ԺԲ. դար), Աւետիք Եւդոկիանի (ԺԲ. դար), Դաւիթ Երևանցիի (ԺԳ. դար), Դաւիթ Գալատանիանի (ԺԲ. դար), բայց մանաւանդ վերջնիւթեր բազմաթիւն առաջնորդ Տրքատ Նիսիսկոպոսի մասին գրածները իրեն աւանակներէն կը յիշուի Սերովքէ քանանայ Պուրմայեան, տպարարական սխալով մը միայն Նիսիսկոպոս եղած, և յետոյ Սմբատ Ժ. Մարտապետ Սաւալեան, հոգեգրոն և պատուական կեդրեցականներ, ու արքեպիսկոպոսական մնաց մինչև վեր:

(*) Այս գործի պատրաստութեան ընթացքին է որ Գ. Ալլոյոյանէն գրեց այս հետաքրքրական դժուր փայտաւճառարարական մը. ինչպէս կ'ընեն մեծ գործապիսները, խոսք կառուցումի մը անցն քափփ անաղմբեմ պիպիլ տաւ մը կամ անեակներ շինելով:

ըը: — Առաջնորդական մեծ միանկները հին ստեղծ
հունեանային իրենց ենթարկեալ փոքր վիճակ-
ներ, որոնց տեսուչները, միշտ եպիսկոպոսներ,
վանքի մը մէջ կը նստէին, իրենց թիւ ունենա-
լով յընկալ մասը գիւղերու խումբ մը: Գործակա-
նոցները էին անոնք, թէև առանց վերջերս այս-
պէս հոլուելու, արքեպիսկոպոս վիճակաւորին ի-
րաւասութեան ներքեւ ինչպէս Սկրաստիա, Կա-
րին, Կալին, Կեսարիա, ևս ունեցած է անոնցմէ
շատ կանուխէն: Գ. Ալպոյանեան կը յիշէ այդ
փոքր վիճակներէն թոմարդային, Նիրզէինը և
Պէլէկէինը և անոնց եպիսկոպոսներէն տասնե-
վեցի չափ: Իրենց անձին և կեանքին շուրջ տե-
ղեկութիւններով միասին: — Կը յաջորդէ «Հայ
վանքեր»-ու բաժինը, ուր են Ս. Կարապետ, Ս.
Դանիէլ, Ս. Սարգիս կամ Տէրէվանք, Ս. Աստուա-
ծածին թոմարդայի, Ս. Իսա Պիզուի, Ս. Թէոդո-
րոս և Ս. Մերկերիոս, Ս. Բարսեղ, Ս. Բարսեղ
թոմարդայի, Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Ս. Գրիգոր
Նիւսադցի, Ս. Պարոտմ, Ս. Աղծթիկ, Հայր Աբրա-
համ, Ս. Յակոբ, Ս. Մինաս, Ս. Աստուածածին,
Ս. Գէորգ, ևս, աւելի կամ նուազ տեղեկու-
թիւններով իրենց ծագման, տեղագրութեան,
վանահայրերուն ևս. մասին: — Ապա յաջորդա-
բար կը ներկայացուին Հայ-Հոռոմ, Հայ-Կաթո-
լիկ և Հայ-Աւետարանական կանոնադրերը. առա-
ջինը լոկ երկուսոյ յիշատակութեամբ, իսկ միւսնե-
րը՝ բաւական ընդարձակութեամբ: — Կոտաւորին Կե-
սարացի առաջնորդը անպատճառ կաթոլիկամիտ
նկատել և ըստ այնմ կաթոլիկութեան մուտքն ի
կեսարիա մինչև ԺԳ. դար հասնել ուղիւ չի թուր
եղծի սակայն: Մեր եկեղեցականներուն մէջ միշտ
եղած են կաթոլիկ, ինչպէս այժմ ևս բողոքա-
կան, կրօնական գրականութեան ինչ ինչ կողմե-
րուն համակողմեր. առիշէ ներքին չէ անպատ-
ճառ հետմեջնել կաթոլիկամտութիւն կամ բողո-
քականամտութիւն: Հայ-կաթոլիկութեան մա-
սին ըստածը չափով մը հասկնալի է ԺԳ. և մա-
նաւանդ ԺԸ. դարուն համար, երբ Պապութիւնը
քաղաքական ազդեցութեան սահման մինչը ձեռք
առաւ իր նպատակին գործադրութեանը համար,
թէև միշտ նուազագոյն արդիւնք և կարենալով
ձեռք բերել, իսկ Նիկոյի և Սարաֆիսի նման
ղէմքերու խօսքն եղած ատեն պէտք չէ ընա-
լուել անոնց փառատունջ և կործանած հողին խառ-
նակութեանը մասին: Յետոյ, անաշու պատմիչը
մեծ գլուխութիւն պէտք է ընէ այլաբանու-
թեանց մասին խօսած ատեն՝ այդ գաւառութեանց
պատկանողները. արդիւններէն օգտուած միջո-
ցին: Գալով հայ-աւետարանականութեան զու-
խին կցուած Աւետիալամութեան, Մոմապպէթիու-
թեան և Ռոմիոթեան, անոնցմէ առաջինը երեւոյթ
մըն է լոկ՝ հաղիւ լուսանցքի նօթի մը արժանի,
իսկ վերջին երկուքը, Բողոքականութեան՝ Աղ-
գին ու Եկեղեցիին ընծայուած ամենէն ախտա-
ւոր այդ ծնունդները, չարքե պարագայէն:

Այս Գ. մասին երկրորդ գլուխն է «Պատգա-
կան և մտաւորական կեանք»ը: Հաւատարմի իր
գործին գիտական նկարագրին՝ Ալպոյանեան հոս
ալ «է ձեռք» կը սկսի, և կը շարունակէ ընդ-

լայնօրէն, նկարագրելով այդ կեանքը, «Էրթու-
կան առաջին ծիլեր», «Ընթերցում և գրութիւն»,
«Վանքերու զարոցներ», «Հառանձնական ուսու-
ցում», «Վարժատունք մանկանց», «Վարժարա-
ներ», «Ս. Կարապետի վարժարան», «Կեսարիոյ
վիճակին կրթական և մշակութային վերածնուն-
դը», «Մամուլ և տպագրութիւն», «Եկեղեցական
ներկայացումներ» ստորաբաժանութեան մէջ:
Այս՝ այդ մասին իր խորհրդածութեանց ընդհա-
նուր գիծերը: Կեսարահայոց մտաւորական դար-
թումը Սև Հերանց վանքերէն պէտք է ստացած
ըլլայ իր շարժումին առաջին զարկը, ԺԳ. դա-
րուն. հոն գրուած և հոս բերուած կամ անկէջ
եկած գրականութեան ձեւագիրները զայ՛ց կը
ցուցնեն: Ուր շարժումը, ռակայն, ընդհուպ կը
զարգի. ԺԳ-ը զարէն մինչև ԺԸ-ը, ինչպէս ամէն
տեղ նոյնպէս Կեսարիա, զգաւն ժամանակներու
հետեանքով կը տիրէ մտաւորական այն մտու-
թիւնը, որուն՝ կիւնկարներ Մեծոփեցի, Իսկան-
ցի և Դաւրիթեցի: Բայց այդ մթնութեան մէջ ալ
կը փայլին ջանի մը պղպուտ հրաշքներ. Կարգը
ձեւագիրներ, այդ շրջանին գրուած, և վանքե-
րու՝ մասնաւորաբար թոմարդայինն մէջ երե-
ցող գրական աշխատանքներ զայ՛ց կը ցուցնեն:
Շարժումը աւելի կը լայնայ ԺԸ. դարու կէսէն
վերջ, երբ Ջէլէթուին և Սմարտի Կալին զարոց-
ներէն գործիչներ կուգան և թոմարդայի վան-
քէն զատ կը ծաղկեցնեն նաև Ս. Կարապետի
մայրավանքը և Տէրէվանքի Ս. Սարգիսը, վար-
ժարաններ բանալով անոնց մէջ: Դարոցներէն
զատ, կամ անոնց տկարացած կամ չկրօն մի-
ջոցին, կարեւոր դեր կատարած է Կեսարիոյ մէջ
ալ, ինչպէս ամէն կողմ, առանձնական, այսինքն
հառ ոտա՝ ուսուցումի մեթոտը, որ տուած է
մերթ գեղեցիկ արդիւնքներ, ԺԸ. դարէն սկսեալ,
հետզհետէ, ղէպի իսկական վարժարանի կազմա-
կերպութիւն համբուն վրայ, ծնունդ կ'առնեն
«Վարժատունք մանկանց» կամ մանկատուները,
նախ եկեղեցական երգեցողութեան և պաշտա-
մունքային հրահանգութեանց և յետոյ նոյն իսկ
շուկայի առևտրական ուսմանց վարժութեան
նպատակով, և այս՝ երբեմն քաղաքէն առաջ գիւ-
ղերուն մէջ, ըստ հանդիպման արժանաւոր քա-
հանայից, որոնք էին ընդհանրապէս ուսուցիչ: —
Թէև Սահմանադրութենէն առաջ ևս, բայց յետոյ
մասնաւոր, գրեթէ արդի առումով վարժարանը
իրականութիւն է արդէն Կեսարիոյ մէջ: Գ. Ալ-
պոյանեան ասանցմէ կը յիշէ Հայկեանը, Հայ-
կուհեանը, Ս. Յակոբեանը, Կիւմլիեանը, Արամ-
եանը, Միշակայ ուսումնաստուը, Հոգեփրացը,
Մարգոսեանը, ձեմարանը, Հայ կաթոլիկացը, Ա-
ւետիալականացը, Բողոքականներունը, որոնք
ԺԺ. դարու առաջին կիսուն վերջերէն սկսեալ
գոյութիւն ունեցած են քաղաքէն մէջ, ոմանք
միասնաբար, ուրիշներ յաջորդաբար, և անոնց
ծագման և շարունակութեան, ուսուցական կազ-
մին շուրջ կուտայ մանրամասն տեղեկութիւն-
ներ: Յետոյ ընդարձակօրէն կը խօսի նախ Ս.
Կարապետի վանքի վարժարանին, Տրպուս Ե-
պիսկոպոսէն առաջ և յետոյ, և պապ, Կեսարիոյ

ամբողջ Թեմին զպրոցներուն մասին, անոնց մէջ մատնանշելով վիճակին կրթական վերածնունդը՝ կրթութեան ժողովրդականացումը։ Կը յաշորգին կրթական մասինքը, ընկերութիւններ, լսարաններ և ընթերցարաններ, ՎՄամուլ և տըպագրութիւն, և թատերական ներկայացումները խորագրուած չորս գլուխները, որոնց մէջ պատկերազարդօրէն կը կենսագրուին 183 զատարարներ, և ուսուցիչներ, այլու բնական ցանկով, կը ներկայացան 1839 էն ի վեր ծնունդ աւած, և աւելի կամ նուազ տեւած կրթական, ուսումնական և արուեստագիտական և տնտեսական ընկերութիւնները, 1908 էն վերջ միայն գոյութիւն ունեցած երկու տպարաններ և չուրջ հինգ թերթեր, որոնց երեքը խմբարտփոյ, և ըսնի մը թատերական գործողութիւնները։

Հասարակական կեանքը վերնագրուած նոր գլուխի մը մէջ, երեք տարաբաժանութներով, առատ տեղեկութիւններ կը տրուին Ազգային Լատարութեանց մասնակցութեան մասին՝ ուր անաշուարէն կը մատնանշուին շահախորական ծայրայեղութիւնները ծագած խաղը կորուստներն ալ, Ազգային ներքին կազմակերպութեան վրայ՝ որ ի սկզբան, Առաջնորդն ընդհանրապէս վանքը ընկալուան համար՝ աշխարհական միլիթ պաշտօնով մը կը կառավարուէր, և յետոյ 1860 - 1865 էն բաւական ուշ՝ Սամանապրութեամբ, և վերջոպէս կարօտանշներու հողածուծեան մասին՝ որ կենսաբանականութեան ամենէն պատուարներ կողմերէն մին է եղած։

Բնագրական կեանքը գլուխին մէջ յատկապէս ուշագրւած և կայ յեղափոխութեան մէջ կենսարացուց ունեցած դերին մասին Պ. Բարոնդ Օնանանէ գրուած ուսումնաթուղթիւնը, որով՝ ժամանակակիցի և իսկական իրազեկի ձեռնհասութեամբ կը ներկայացուին այդ շարքումին առաջին խմբակները, զարգացումը, իրազեկութեան ընթացքը, հետևանքները, գործիչները, շնորհաւոր, մաքուրները արժանապէս տարփողելէ անոր, անարգութիւնի միւսինն տանիլ կեդրոտներն ալ — Յեղափոխական շարժումին և անոր զանազան գրուագիծներուն մասին յայտնած իր ինչ ինչ անձնական տեսութիւններուն՝ Պ. Ալպոյանեանի պէս կրնանք համամիտ լըլլալ շատերը. բայց միշտ ազգայնական և յեղափոխական ուղղադատ է իր հայեացքը։ Մասնաւորաբար գնահատել է իր գատուած հանդէպ Տրգատ եղիկեղոտի իշխատակին, և իրաւապէս գործողական իր վերաբերմունքը՝ իսկապէս Անտուծոյ ու Ազգին մարզը հանդիսացած այն հողերորականի՝ Դանիէլ վարդապետին կատարմանը։ Շահական են, նայեպէս, Թուրքիանախ նուիրուած էջերը, թէև բոլորովին տեղին լըլլար՝ այդ մեծ մատուորականին և հասարակական գործիչին արուած կենսաբան յեղափոխութեան ռադիկալի դիրքը։

Վերջին գլուխը այս մասին, որ ճշմտեական կենսած վերնագիրն ունի, իբրև իր անտեսական գործունէութեամբ մանաւանդ աչքառու ժողովուրդի մը նուիրուած, գործին բնականաբար ամենէն յատկանշական բաժիններէն մին պէտք է

նկատուի։ — Անոր մէջ կը ցուցուի թէ կենսաբան յաղաղաց ունեցած առևտրական բարգաւաճանքը արդիւնքն է իր աշխարհագրական դիրքին, անոր շուկան իր ոգևորումը կը պարտի մէկ կողմէն զէպի Սուրիա, Միջագետք, Իրան և մինչև Կեդր. Ասիա, և միւս կողմէ Արևելեան Անատոլիա, Միջերկրական և Սև ծով երկաթուղի առևտրական և ազգական ճամբուն վրայ կարևոր կէտ մը ըլլալուն։ Իսկ կենսաբան յաճախականութեան փայլուն յաղորդութիւնը, իսկամ տիրապետութեանց տակ մանաւանդ, բուրբուրին արգասիքն է ապրուստի և տեղական բաւական մեծ գոտարութեան մէջ թե՛ ռաւած ցեղական ոգիի մը, զոր աւելի զօրացուցած է մէկ կողմէ զինուորական տնտեսութեան մեծութիւնը և միւս կողմէ հնչող կենցաղի մը մեղկութեամբ շահու և վատտարի անընդունակ զարձակ տիրող տարրին կենսակցութիւնը։ Այս կենցաղի է որ կենսաբանայը, նախ իր տեղւոյն վրայ է յետոյ միայն անիկ զուրա ալ, կատարած է այն գործը՝ զոր Զուլահայթի կատարած են շատ աւելի լայն գոտիներու մէջ։ Այս տեսակէտով առաջարկ է այս երկու տարրերուն հանդիպումն իրարու եւրոպական տնտեսական կեդրոններու մէջ, Ժն. և Ժձ. դարերուն, Լիւթրեո, Անքստ, Վենետիկ, Անտուր, և այլն, մինչև որ, ի վերջոյ, ամփոփուելով աւելի թուրքերի մէջ, առկայները տեղի դարձան Կ. Պոլսոյ և կարևոր շահախորակներու շուկաներու։ — Բայց անեղ ռոտկ վաճառող կամ գնող չեն եղած, այլ նաև հարստար արհեստաւորներ և ազատ արուեստականներ. ասոր ի հաստատութիւն Ալպոյանեան կուտայ կենսաբան տնտեսականութեան, զորգարքութեան, ճէհմի հարստարարութեան, հայլն վերաբերելով բազմաթիւ մանրամասնութիւններ. կը յիշէ մասնաւորաբար սակերչութիւնը, Ս. Գրքի արժանապատ կողքերու ներքառուտ նմայնեցում պատկերներով, որոնք մինչև Ժն. դար կ'ըլլին, բժիշկներ՝ մեծ թուով. հարտարագիտներ, Սիւնանի կսած, որ է հայր օսմ. հարտարագիտաց (Ժձ. դար), մինչև Ցակիւտո Գալֆա, ըստարգարծներ, նըլարիւնիք՝ որոնց մէջ բազմաթիւ են մանրանըկարիւններ. բանաստեղծներ, որոնց գովքը կ'ընէ Սիւնանի Լեհանք, Ժն. դարու սկիզբները. այդ եւրանեալ սերունդի գիծին վրայ կայ կին միւս ալ, Լահի Բիւրնէ Զամուբան, դու 1926 թն հեռած է իր հայրիկ Ալպոյանեան զանց շուրեք անոնց զերթնածներէն բաւական թուով հիւսել այս գլուխին մէջ. բանաստեղծութիւններ՝ որոնց լեզուն է միայն թուրքերէն. դի անոնց մէջ կը խօսի հեռուն և վեր նայող, իրենց տառապանքին մէջ ալ միշտ երջանիկ մարդոց հոգիւն։ — Այսպէս կը ներկայացուին երաժիշտներ, որոնք եղանակ հազուացած են այդ — յանախ իրենց երկ — բանաստեղծութեանց, և վրպական կամ պատմողները։

Գործին նախալորներն, այսինքն ըստ մեզ թերեւ ամենէն կարևոր իսկ անդիմապին համար ամենէն զօրաւորին մասն է այն որ կը տիրապետի Ալպոյանեան կենսաբան և ըրեկայից հայերուն։ Կարևոր՝ դի ազգագրութիւնը ցուա-

բանն է ժողովուրդին հոգեւոյն. իսկ զժողովուրդին, զի գիւրբին չէ ընտա հայրենիքէն զուրա վայրաւորին համայնքի մը անդեաւը և ներկան պատերազմացող նշմարները ի մի հաւաքել տաւրուութեան մէջ: Խոստովանիլ պէտք է սակաւին թէ Գ. Ալկոյոյանեան կարելի չէր ընտան սահմանին մէջ յաջողած է յաղթանակել այդ զժողովուրդինը, շնորհիւ միայն իր կամքին ու միտքին կողմից: Իսկ զամանակէն ինը գլուխներէ կը բաղկանայ այս մասը: Առաջինը, Հիւսիսարեւելին, անկեղծ, արդար, ճիշտ և սուր դատումի փառաւոր էլ մըն է, ուր Կիսարահայուն նկարագրից հոգեբանական անաշուտ վերլուծումի մը կ'ենթարկուին: Երկրորդ գլուխին մէջ, որ իսկական է Հիւսիսարեւելի և չլրջակայից շաղկապ լեզուային, հետեւելով Տաշեանին, հայերէնի բնական թուով հետքեր կը ցոյց տան Կապադովկանին և նոր բարբառներու մէջ. կը բացատրուի ենթալեզուական բանաւորական շրջանի կետերից և չլրջակայ քանի մը կարեւոր գիւղերուն (Թալաթ, Կէրմիր, Թաւուստ, Տէրէվանք) մէջ հայերէնի տեղ բռնի թուրքերէնը հաստատուելը, պարսկապէս ծաւլումի ներկայացումը, մինչ ուրիշ հեռաւոր գիւղեր, որոնք նոյն կարեւորութիւնը չեն ունենային, կը մնային հայախոս. ամբողջ Կապադովկանայտութեան ի հերձուհի հայախոս լինելու իր նշան ցոյց կը տրուի հին ձեռագրերէն մէջ գրեթէ երբեք թուրքերէն յիշատակարան չլինելը, և, ընդհանրապէս, բազմաթիւ հայերէն (թէ և թուրքաբան) բառերու գոյութիւնը ոչ միայն թրքախոս հայերու բարբառին այլ նոյն իսկ թուրքերու լեզուին մէջ: Այս վերջին բառերուն նման լեզուական ալ կը գրուի, որ. միշտ է մեղայ՝. անկոր է անգիտ. ուրքապաշտաւորութեան. ՀինԵմրէ է կը քանդակ. կ'սկսուի կ'զիւրի. օշինջ օրմաք է ջնջուի, և այլն: 2. Բարբառագիտական քարտէսէ մը վերջ, առանձնորէն կը ներկայացուի այս արեւելեան, անգիտարեւելեան և թուրքալեզուի կամ միջկատարայ շրջաններուն բարբառները, յաճախ իւրաքանչիւր շրջանակի գիւղերուն բարբառային զանգաւանութիւններն ալ գնելով, և ամէն մէկին համար, յետ պարագայական նկատողութեանց, սեպական բարբառով հէքեմէք, երգ, աղօթք և բարասանի ևս աւելցնելով:

Երրորդ գլուխին մէջ, ընդհատ ու կաց, կը խոսուի տունին ներքին և արտաքին շինուածական կազմութեան, կան ու կարասիի, հագուածականութեան՝ աշխիւնը ամէն սեփ և հասակի ըզգեստական տարազներու. առուիւր-խմելիքի՝ աշխիւնը սնունդի տեսակներու պատրաստութեան, անդառնութեան կերպերու և պայմաններու մասին, յաճախ պատկերներով:

Ունտանիք՝ գլուխի մը մէջ կը նկարագրուի 1. Օնախի խնէքը՝ հրապարանին ներքակահնուի խորհրդականութեան, անկանոցից բայց այլերու և կիններու անխառն կնիցալը՝ սեղանին և թնիքին շուրջը և ներքնատան մէջ: 2. Ընտանիքի անդամներու փոխադարձ յարաբերութիւնը, հորը հանդէպ ընդհանուր յարգանքը, ծնողքին՝ մանաւանդ հօր՝ հեղինակութիւնը,

հարսերուն մեղութիւնը, ընչպէս տոհմային ընտանիքի անդամներուն (աղա, էֆէնտի, չէլէպի, հանըն, նազիլ, չէքէր հանըմ, տուտու, քէնուտի, և այլն): 3. Տունի փոխադարձութեան զրեթէ լզարուութիւնը, վաղամուսնութեան հետեւանքով սիրաբանական կեանքի պակասը: 3. Մայրական դուր-դուրանքը, սերն ու վիրտը, օրհնէքն ու անէծքը. մանկական խաղերը. մանկանց կրթութեան մասին ի սկզբան զաղջ և յետոյ շնքմ եղած զգացումները: 4. Ընտանեկան զուարճութիւնները սեղաններու և խրախմանքներու շուրջ և հաւատարման մէջ, հարսնիքի, բարեկենդանի և տոնական օրերուն, տանիքի պարերը, այդ առթիւ եղանակաւ երգերը, որոնց սակայն հայախոս վայրերու մէջ ալ թուրքերէն լինելն է զարմանալի, նուազարմանները, և այլն:

Սոցիոլոգիան՝ գլուխի մէջ կը մանրամասնուի, նշանի (օրորոցէ կամ պարմանի), պարլիսի զրամծիտի, գիւղերու մէջ Վէն վեր աղլիկիւնը, իսկ 18-է վեր՝ մանչեր պարաւաւած նշանաւոր սոցիոլոգիաները, աւելի գործերը քան զաւակները ամուսնացնելու՝ ըմբռնմը, պարտերու հաշիւին պահպանողականութիւնը, հարս-նիստութեան և հարսնիքի պարաւաւած ջապաքին մէջ նուերը, ձեռք պագը, բաղնիքը, հալաւը, հարսաքը, ժողքը, հարսին ժողով տղայ՝ մէկ աղլիկի մաղթանքով գոտիորումը, փեսին թուրք, առաւօտ լուսոյն, պատիկ պատարագը, տուն երթել երգելով, և այլն թաղաւորը (թաղաւորութիւն)՝ Կէրմիրի և Կէրմիրի տակ բացատրուել վերջ բաղմանութեան և արու ձեռնդներու առաւելութեան և յոյն կնոջ հանդէպ ընտանեկան վերաբերումը, կը խոսուի աղաքներէ առթիւ գործադրուած ողբալաւանակ սոցիոլոգիաներու և մկրտութեան նշանաւորին, կնոնքը հանելու և օրորոց գնելու հետ կապ ռեզոլու աւելցնողաւորութեանց մասին: 3. Այս, մահուան և յուղարկութեան սոցիոլոգիան, մեռելին լուսման, պատանքի, նշնեցնելին զգեստներու յառահացումը, եղբարայրերու, լացի, գովասանքի, զազաղին վրայ հաց գնելու և այլն, թաղային, աղբու և այլն մասին:

2. Հայրենիք է ժողովուրդային բժշկութիւնը. հոս կը խոսուի հիւանդութեանց յաճախման կլիմայական և անմաքսական պատմութեան վրայ: Կը յիշուի յուրմեքի, թաղութեան և այլ կախարդական գործունեւոր. կ'անուանուին բուսական, կնիզական գեղերը, վիրաբուժական և բուհարեւորական խմամքները, լրարուժական միջոցներ:

Հաւատք՝ վերնագրի տակ գրուած գլուխին մէջ, ուր շնքմ կ'ըլլայ վերաճելու Կիսարահայուն կրօնական ըմբռնողութիւնը, Ալկոյոյանեան սակայն մակերեսային դատումէ մը կը տարուի երբ կ'ըսէ թէ անոնց հաւատքը՝ պատմաւորութեան ըլլալով հեկոնոսական օրերէն հասած նախապաշարմաններով՝ հեռու էր քրիստոնէական բարոյականին հասկնողութիւնը ըլլալէ, և թէ այս վերջինը անոնց մէջ սկսած Աւետիսականութեան

և Բողոքականութեան կողմէ եղած շարժումներն ինքի վերջ միայն, ևայնչ: Ներսիսի մեզ ըսել թէ քրիստոնեական հաւատքն ու բարոյականը բազում գործեր է վեր տարբացած էին, ամեն տեղ, մեր ժողովուրդին հոգւոյն մէջ, իբրեւ խորհրդի իսկ ինչ կենսական. առանց ասոր, առանց այդ բարոյականին՝ անոր անկարելի պիտի ըլլար իր ինքնապահպանութեանը: Այդ հաւատքն ու բարոյականը մշակուած էին անոր մէջ անընդատ շարունակութեամբ մատենագրական և քարոզչական գործունէութեանց, զորս ունեցած էին միշտ վանքերը: Այն օրէն որ զպղծեցաւ այս հաստատութիւններուն զերը մեր մէջ քաղաքական և ընկերային ժգրափոխութեանց պատճառաւ, իբրեւ է թէ աստիճան և տեղ տեղ գտնուեցաւ լոյսը, բայց չէիլաւ ան բնաւ: Եթէ չիլիւմ ըլլար ան, եթէ քրիստոնեական հաւատքն ու բարոյականը մեռած ըլլային այս ժողովուրդին մէջ: Աւետարանի որ և է նոր շուէն զմուսր թէ կարեւոր հոն այդքան արագօրէն յառաջ բերել որ և է ձեռք տր բողոքոյում: Քրիստոնեական այսինքն ասետարանի հոգւով ներքնապէս կենդանի հոյի վրայ միայն շուտով կը ձլին ասետարանի սերունդն: Երբ աս թէ ոչ, այնքան ներկուս քարոզչութիւններէ վերջ, ոչ քրիստոնեայ ժողովուրդներ շատոնց պիտի զարմած ըլլային ասետարանի լոյսին: Դաւով անխաղաղութեան յայտագրաբանութեան, եթէ ուզենք իսկ հեթանոսութենէ վերջամասցութիւններ համայնել գնանք, հարկ է որ ընդունինք թէ քրիստոնէութեան մէջ էպպէս ոչ թէ հաւատքի հետ կապուած արարմունքներ (actes) են անոնք, այլ ֆոյգօրի աստիճանին վերանուած կենցաղական սովորութիւնք միայն, որոնցմէ՝ շատ աւելի քան մեր մէջ՝ կարելի է ցուցնել եւրոպական ամենէն յուսաւորութեան և քաղաքակրթութեան ազդերուն մէջ: Անոնք առ առուսելն իւստալալիքի ուսովի իմացումներն են, անհօր՝ ազգերու բուն կենդանի հաւատքին վրայ: — Նոյն մտայնութեամբ որ է բերօնական պարտականութիւնները և Նշանաւոր տոները վերնադրութեան երկու հատուածներու մէջ կը խօսի պառի: Ուխտի, ուխտագնացութեան, մնացորդ օրերու, սովորութեանց, կապուելի, Ս. Սարգիս, Տեառնընդառաջի, Բախլախորանի, Մեծ պահքի, Սուրբ Թորոսի, Քառասուն մանեանի, Ծաղկապարզի, Աւագ չաբակի, Զատիկի և Յինանց, Նամբաժման, Վարդապետի, Վերափոխման օրերու տոնակատարութեանց մասին, որոնք ընդհանրապէս նման են օրերը վայրերու մէջ եղածներուն:

«Պատաւաշունչ» մակագրութեան Ը. գլուխը, որ ութ իննամեանքէ կը բաղկանայ, նուիրութեան է հոյիքի և հանգրծման կենսիքի, բարի և չար օգիւններու, բնական երեւոյթներու մեկնութեան, երկայններու և իբրեւ խորհուրդներու, կախարչութեան, կախարչական բժշկութեան, նախազգոյցութեան, բախտի և նախատեսութեան, արեւելի կամ նախապաշարական միջոցներու, (որոնք քալալ (tapou) են), այսինքն բնապաշտական, օգնապաշտական ևայն ժողովուրդական հաւատալիքներու մասին, որոնք ընդհանուր մարդկու-

թեան հասարակաց նախնական կրօնական իմացութեան են իւրապէս:

Վերջին գլուխի մը մէջ — «Ժողովուրդային բանահիւսութիւն» — իբրեւսր կը նկատուի թէ կենսաբանայութեան իրաւասութիւնը կրկնապէս իւրացած ըլլաւով զինքը՝ արդէն բնականօրոյմբ կորուցեցած իր հայրենիքէն, աշխատած է անոր ժողովուրդային բանահիւսութեանը, հայացի կամ բնատեմիկ ընկալութեան աստիճան: Եւ ասիկա զժբարիտարար իրողութիւն մըն է ոչ միայն իր բոլոր իրաւասութեան համար, այլ նաեւ աշխույժ ընկալութեան մէջ մնացած հայաստան գիւղերուն համար ևս, որ տարօրինակ օտարաբնութիւնը աւերել զիւր մը կատարած է այս տեսակետով: Այս է պատճառը որ շատ ազգատ է անոր բանահիւսութեան ատաղձներուն միջերը. ու հազիւ կրնայ յառաջ բերել զանի մը աւանդակներ կամ առատելներ, զորոյցներ կամ հէքեաթներ, առանց կամ առաջնածներ օրհնէքներ, անէճքներ, ալօթներ, պարերներ, հարսնիքներ, եղերերներ, պանդոխտի եղեր, ևայն. որոնցմէ շատեր, սակայն, կամ Թուրքերէն են և կամ Թուրքերէն, թարգմանութեան, կամ այլուր եղածներու փոփոխանքը, և հազիւ ումանք կենսաբանականութիւն կը բարացուցեն. ինչպէս իշխանաւորութեան արտաբնութիւն կերպը, և քուրդէ գնեւած բուրդը կշիռուէ մանրամասն:

Գործին վերջինքն այսինքն Զ. մասը ամբողջովին յատկացուած է չալ գրչապիւններուն, որոնց ծանոթացած է հրատարակած ցուցումներէ և լրագրական տեղեկութիւններէ: Ետը 170 հատ են անոնք, տասներ՝ կլիկեան ազգայնութեան շրջանէն (ԺԲ. — ԺԳ. դար). հոթանասներ «Եթէ» վերածննդեան շրջանէն (ԺԴ. — ԺԵ. դար). մնացեալը՝ անկիւն շրջանէն (ԺԶ. — ԺԷ. դար) ըստ իր արեւմտին: Այս հարկերօթմանառնէն մէջ հնագոյնէ և 1618 թ. ճալաւ (— Թալաւ)՝ գրութեան ասետարանը, իսկ ամենանորը՝ ճալոյ գրքի մը ներքին կողքին վրայ գործած 1868 թ. թուական յիշատակագրութեանը: Այլօրայնան ամբողջութեան և ինքնամով արտապագած է այս ամենուն յիշատակարանները, որոնց մէջ միշտ թուական մը, և անիւն և պատմական պարագայի մը յիշատակութիւնը կամ անխաղաղութիւնը կայ, միշտ կենսաբան կամ իր գիւղերէն մէկուս հետ առնչութեամբ:

Վերջին մասը (էջք 1911-2256) իբր ընդհանուր վերնապիւր ունի. «Կենսաբանքը Արգեոսի ստորութեան հետ»: Կը բաղկանայ երեք գլուխներէ, որոնց երկուքը՝ մին վեց միւսը ասանկորս ստորաբանմաններն ունի: — Առաջին գլուխին մէջ, որ նախաբան Նոթ մըն է, կը ցուցուի նախ կենսաբանքի գաղթելու աստիպ պատճառներ, որոնք են երկրին անբերրի գրութիւնն ու հետաւարար լաւ և լայն ապրտեսութիւն անարտաքաշութիւնը և հարստաւորութիւնը քիւ մը բնական գործած իւրը. այս միհակը կենսաբանայութեան մէջ շեշտուած է այն աստիճան մանաւանդ երբ կենսաբան և իր շրջակայը գարեբան կարող որ չանաւորան մ'ըլլաւ, ինչպէս էր կանուս, իբրեւ մին ազգ-

մական և առևտրական մեծ պողոտային հանգրտաններին Յետոյ, կեսառային իր գաղթած վայրերուն մէջ ձեռք բերած յաղթութեան պատհանառ կը ցոյցուցի անոր աշխատասիրութիւնը, խնայասիրութիւնը և յարաբերութեան որին Կեսարիա իր համալուր և ապա իր ներքնապէս բարեկեցիկ դրութիւնը կը պարտի աւելի իր գոտիի գաւառներուն։ անոնք ոչ միայն հաբուստներ այլ նաև աղպառէր Հայեր են եղած։

Երկրորդ դուռնին վեց ենթամասերուն ամենախիտ ամբիօրումն են յաջորդ սա ստեղծը։— Հռովմական տիրապետութեան աստեղծ, կայսրութեան մայրաքաղաքները, նախ Հռովմ յետոյ մանսական Կ. Պոլիս, կը թուին ձգողական ազդեցութիւն մ'ունեցած ըլլալ Կապադովկանոյ վրայ։ Դ. դարուն կը յիշուին անոնք ևս Հռովմ, բայց յետոյ խռուն է անոնց թիւը Կ. Պոլիս։ Բիւզանդական արքունիքին շուրջը քաղաքական և զինուորական և նոյն իսկ զան բարձրացող կապովներուն մէջ ուշադրած են Կապադովկանայիւր։ Օսմ. տիրապետութեան աստեղծ ծախիւ (ժն. զար) աւելի մղուած ստուա այդ շարժումին։ Մասամբ իր առաջին և ամենին ստուարութիւն Հայերը կեսառայինները եղան։ Անոնք, ասկայն, աւելի կանուխ Եւրոպայ՝ ալ գացած էին. ժն. դարուն, պաղուց դալթիւն կեսառայիններու սիրունը Հայեր կան իտալիոյ քաղաքներէն շատերուն մէջ։ ժն. հարուն, երբ Պարսկաստանէն գաղթած Հայերու հոտանքով նորքէ կը լեցուի Կ. Պոլիս գաղթած հայերէն պարպուած կեսարիան, զարձալ կը սկսի կեսարականերու գաղթք մը դէպի Պոլիս նախ, և ապա դէպի Կիպրոս, որուն առաջին Հայերը կեսառայիք են զարձալ։ Այդ շրջանին կը պատկանին հայածին խալա՝ Սիւնան գաղթա և թալիւ՝ Կապրոսը, և շատ ուրիշներ. կը իթէ Սիւնուստերին պէս պղաղիկ գիւղէ մը այդ թռականին բաղում Հայեր կան Կ. Պոլիս. կարելի է մակաները թէ որքան աւելի շատ պէտք է եղած ըլլան կեսարիայէ և միւս մեծ գիւղերէն հոն գացողները։— Այս գաղթաշարժը աւելի կ'անհի ժն. դարուն սկիզբը, երբ Միջնադարէն մէջ պատահած ապստամբութեան մը արդետիք Պոլիս կը փախցնէ փոքր Ասիոյ բնակիչներուն հետ զարձալ մեծ թուով Հայեր։ Թէև Սուլթան Մամուտի հրամանով, որ Պարսից դէմ պատերազմի գացած աստեղծ էր ամալացած Կապադովկիան, անոնք կը բռնադատուին յետոյ զառնալ իրենց ծննդավայրերը, բայց կ'երթն թէ անոնցմէ մեծ բազմութիւն մը կը մնայ Կ. Պոլիս։ Առանց ստոր պիտի չբացատրուէր Գրիգոր Կեսարացիի, նոյնպէս աւելի վերջը (1670-1696) կեսարացի Կրօն երեցի մը հինգ անգամ Կ. Պոլիս պատերազմական ամբողջ գրաւելու համար մղած պայքարին մէջ ունեցած յաղթութիւնը, որ անպակելի պիտի ըլլար առանց ստուար թուով և աղքատ հայերու կիցներու աշակցութեանը։ Այս և զետ ուրիշ պատմական կարեւոր ազգայնիներ կը հաստատեն թէ ժն. դարուն Կ. Պոլիս մէջ շատ մեծ էր թիւը կեսարացեալ, որոնց մէջ կային կենդանացաններ բացի Գրիգոր կեսարացի պատրիարքէն, Մարկոս

և Յովսէփ եպիսկոպոսներ, վերոյիշեալ Կրօն երեց՝ յետոյ եկաւ. ևն., Արքունիքի մտա բարձր ազդեցութիւն ունեցող մը Յուկունեան անուն, հարաբարպետներ (Թոսանեց գաղթա, ևն.), Կարիւնի (Կիլիկաց, Դավան), և զանազան Կիւլքերու տիրապետած անձինք։ Ժն. դարուն ալ աւելի կը բարցաւանին կեսարացի ի Կ. Պոլիս թիւով, զիրքով և աղիկցութեամբ։ Ինչհետեւ գովեստով կը յիշէ զանոնք իբրեւ հիւան, որմնազիր, քարահատ և քանդակագործ, նկարիչ, հարատարապետ, որունք շինած են սուլթանական ապարանքներ, մկրթիներ, բաղնիքներ, ևն., արհեստաւորներէն ամենք զարձած են սեղանաւորներ։ Պոլիս պատրիարքարանի գործոց, Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց ինդիկներուն մէջ և յայն աղիկցիկ է անոնք ծայրը. եղած են ուսումնականներ (Նշանաւոր Պապաստար զպրիք՝ ուսուցիչ Սիւմեոն Երևանցի, Սահակ Անգղիսի, Պետրոս Բերդուստի, Յովսէփ Արքունիքներ, Տիրացոյ Գէորգ կեսարեանը, Մանուկ Կարեկի, Եսայի զպրիք, Նոստար Տէր Յովսէփեան, Պոլոս Գարագոսեան) Արմաշու մեծ կապադովկերպիւր, և Պետրոս Աստուածատուրեան եպիսկոպոսները։ Յաջորդ ժն. դարուն, շատ աւելի զիրք կ'ունենան անոնք մայրաքաղաքին մէջ։ Իրենցմէ են Նշանաւոր Յովն. Սէրվէրեան, Պոլոս Ստեան, Միքիմի Զարեան, Յովն. Ալիստեան, Յակոբ Պալասեան, Յովն. Պալպաղիկեան, Կարապետ Մանուկեան, Կալալայ՝ Եպիսկոպ, Իսկիկաթի ձեռնարանի առաջին տնօրէնը, և բազմաթիւ ուրիշներ, վաճառական, արհեստաւոր և արտեստարներ, որոնք գրեթէ գործն եկաւ 1820 շէրաւէր Սերոյի ձեռնարկին ձախողեցումը։— Պոլսէ դուրս նախորդ դարուն սկսած անոնք ծաւալումը՝ դէպի Ջիւղուս, ևն., Հալէպ և Երուսաղէմ, ուր այն միջոցին կարեւոր տարր մը զարձալ էին Միաբնակութեան բարձր և խոնարհ աստիճաններուն վրայ, այս դարուն կը հասնի նաև Եգիպտոս, ուր այդ աստեղծ իր թուական մը կը բաժնար Մէնէտ Ալիի իշխանութիւնը, նեղուր ամբարուն վրայ. հոն արդէն այդ աստեղծ ալ կային հայեր։ այս նոր շրջանի առաջին հալը կ'ըլլայ կեսարական Ջիւղուսիցի մը որդին Պոլոս Ստեան։ Իրեն կը հետևին հետագահտէ իր բարեկամը Արաամ Կիւլպէնկեան Թաւլայից, տարաբական. եղբայրը Բարթիլ (որունը զաւակն էր Արաամ փայա Բարթիլ), մեծն Նուպար փայա, Բեհեան Գրիգոր և Միքիմի Կալալայից (որոնք առաջինի զաւակներն էին Նուպարեան և Միքայէլ պէյեր) Յակոբ Ալլըզեան. ամենքն ալ կեսարացիներ։— Այս դարուն հիւանէ է զարձալ որ կեսարացեալ, որոնք իբրեւ արեւելեան ապրանքներու վաճառականներ, ժն. և ժն. դարերուն, մինչև Ամստերտամ և Լիվորնո էին գացած, իբրեւ արևմտեան տարազագործութեան գործիչներ կը հաստատուին Եւրոպայի հարաբարպետական քաղաքներուն մէջ, մասնաւորաբար Մանչէսթը, ուր առաջին գաղցանները կ'ըլլան Մանչէսթը և Կիւլպէնկեանը. որոնք կը հետևին Պէյլէրեան, Թիւրքեան, Մատիկեան, Էսայեան, Ֆրանգիեան, Գրեանեան, Կիւմիւշ-

եանք. բայց Եւրոպայի մէջ հաստատուած այս բոլոր ճանկերը հիւզերն էին միայն իրենց Պոլսոյ կերպարներուն, որոնք հան կը դորձնէին միշտ անելի վտանակաւ, մինչև որ Վերսայ առևտրական հըրպարակին վրայ ամենէն տիրական զերը կատարեցին կեսարացիքը, աւելի զօրացած ստորհանով, Գարսեփեան, Յրէնիկեան, Սարբեան, Հալահեան, Թալթապուրեան, Արզուան, Սթամպուրեան, Մնտիկեան, Պատմականներ, Մաւրապեան, Փափաղեան: Իսկ ասանցմէ շատեր իրենց մանանհիւզերն ունեցան զեռ Թաւրթիյ ներքին և ծովազերեան քաղաքներուն մէջ (Պէրսիթ, Սամոն, Մէրսին ևն.). այնպէս որ շինաց փաթը ի շատէ վաճառաչաւ կէտ մը ճանկաստանի մէջ, ուր չցուցուէին կեսարացի վաճառականներ: Զմուռնայ տակաւին որ բացի այս մեծ վաճառականներէն, Պոլսոյ մէջ կային յոյժ մեծ բազմութեան կեսարացայ գիւղացիներ (էլէրէզցի, ծնէնէզցի, Մաննուռնացի, Պէլէկէնցի, Թամարզացի, Նիքիւցի), որոնք գործաւոր գասին մէջ ամենէն ուշադրանները զարած էին: Այս գիւղացիներէն է որ Համիտեան խորհրդուն սարսափը շատեր ստիպեց անցնել Եփրատ, Պալատի, Մուսուլ, և ուրիշ կեդրոն տեղեր, և շատեր Ամերիկա, ուր բնակողացին նաև Պոլսոյ վաճառականներէն էր գործաւորներէն՝ բազմութեամբ: — Իսկ Զմիւռնիոյ մէջ, զոր մինչև վերջին աղէտը ապահովագոյն վայրերէն մին կը նկատէին, կեսարացիք (Պալատեանք, Տիրիփեանք, Կիւստնէանք, Սապալյանք, Ալլաւիկըսեանք, Փալտեանք, Արզաւորսեանք, Եփրապեանք, Երիթիեանք ևն.) մնային միշտ առևտրական աշխատու ճանկեր: — Վերջին (Զ.) հաստատան մէջ, էլք 1930-2005, Ալպոյանեան կանգամանորէն կը ներկայացնէ կեսարացիներուն ի. զարու սկիզբը սփռիլ սկսիլը աշխարհի չորս ծայրերը և Հայաստանի մէջ նոր կեսարայից ըլլալովն: Զմիւռնիոյ Եփրատի մէջ էր այս լուրը: — Այս վերջինին մասին, որ զեռ անկատար է և ընդհարապէս ծառայի, հարկ չենք տեսներ զերեսն հաս Ռայց հետաքրքրական են այն նկատուածները, որոնք կը ծառայեն լաւագոյն զմարտելու կեսարացիներուն այս համափառութիւնը արժանաւորը, (թէև անոնք միայն կեսարացիներու յատուկ եղած չըլլան), ինչպէս նաև այն պայմանները, որոնց մէջ տեղի ունեցաւ կեսարացիներու յաշիւգութիւնը՝ իրենց սփռուած ապր վայրերուն մէջ: Այդ պատճառներուն մէջ առաջին պէտք է զննել անշուշտ արտասամանեան կեանքի ծրարական այն աղբիւրներէն, զոր իրենց ծննդավայրերուն և Թաւրթիյ միւս քաղաքներուն մէջ ապրող կեսարացիք կը կրէին Եփրատուի, Ամերիկայի և այլ տեղերու իրենց հայրենակիցիներէն ստացած նամակներուն միջոցաւ: Այն տեղերու կեանքը երեւակայնիւ շատ աւելի ազատ, ճոխ և յաշիւգութեան համար յոռատագրիլ: Եփրատի և ներկայի տեսակետով չվիճի և ապագայի տեսակէտով տարածած այն վիճակը, զոր

իրենց ծննդավայրին օր քան զօր աւելի չբաւարուող գրուծիւնը և երկրին քաղաքական կայունութիւնը կը պարզէր իրենց, Սամանեան Սամանազրուծեան ազգած յոռատագրութիւններով, Կիւլիկեան պաշտեցով, Պոլսոյ պարպումով, Զմիւռնեան սարսափներով և ի վերջոյ Մեծ պատերազմին և Տեղահանութեանց արհաւիրքներով միշտ աւելի շեշտուած իրողութիւն մը, որ Թաւրթիյ մէջ իբր հայ ապրիլը այլ ևս անկարելի կը ցուցնէր իրենց: Երրորդը, պանդխտութեանց երեսէն ընտանեկան անոց կեանքին արտանմանի քայքայումը, որ անհանգստիկ կ'ըլլար սուր տենին սրբութեանց և նահապետական կենցաղի նուիրականութեանց այնքան պարտուած կեսարացիին: Ու վերջապէս, ազգային և օտար վարժարաններու մէջ հայ նոր սերունդին ստացած համեմատապէս նշանակալի կրթութիւնն ու զարգացումը, որոնք այդ երկրորդ անբարական կը ցուցնէին անոր ընդունակութիւններուն և հաշիւներուն, և զեղի նոր և լաւագոյն հորիզոններ կը բանային իրենց աչքերը: Ճիշտ այս պայմաններով, որով կը հեռանային անոնք իրենց երկրէն, կեսարացիք յաշիւգեան, ընդհանրապէս, իրենց գացած նոր երկրներուն մէջ: զի այդ իղմերը իրենց մէջ հոգորացուն ձգտումներ եղան ձեռնկերութեան, խաղաղութեան, աշխատասիրութեան և յարաստութեան, որոնք ապրէին իրենց բարոյական յատկութիւնները եղած էին առաջ այս իրենցով, կանախ այդ երկրները գաղթած իրենց հայրենակիցներուն օրինակը խրախոյս առիթներ եղան ամէն տեղ անոր համար: Եփրատու եկողներուն ինչո՞ք լըսաւ, զոր օրինակ, օրինակը Մեկոնեան եղբայրներուն, որոնք աղքատ ոտք դրեր էին Ալեքսանդրիա, քաղաք ու քաղաք ամենէն հարուստը զառնալու համար յետոյ այդ երկրին մէջ, ազգին համար:

Գրեմք իրջին մասին այս վերջին գլուխը վերնագրուած է Կեսարացի զէմբեր իրենց ծըննդավայրէն գուրաւ: Անոր մէջ կը ներկայանան այն բոլոր կեսարացիները, աւելի ճիշտ՝ կայացող վկայները, մեռած կամ ոյլ, որոնք որ է մարդիկ մէջ իրենց ունեցած արժանիքով կամ մատուցած ծառայութեան նշանաւոր եղած են: Երկար ցուցակ մըն է իսկայպէս եղածը, որ կը զըրաւէ գործին վերջին 250 էջերը, տեսակետաւորած գրաստութեամբ կ'ըլլաւ և պատկերապէս, ուրուն մէջ կը յիշատակուին ու աւելի կը կենդանացան 400ի մօտ անձեր, գիտուն, արուեստագետ, եկեղեցական, մատուորական, ազատ արուեստական, պետական՝ զինուորական՝ յեղափոխական գործիչներ, վաճառական, արհեստագետ, ճարտարաւոր ետնական, լրատագրակի, տպագրիչ, լրագրող ու այլ և այլ ասպարէզի պատկանողներ: Առնոցմէ շատերուն մասին գործին զանազան զըլլալներուն մէջ արդէն յիշատակութիւնը համալրւով, ցանկը յիշումներ կ'ընէ ստեղծ անոնց եղած մար: Անտարակոյս, ինչպէս ինք Պ. Ալպոյանեան կ'ըլլէ խոստովանի, անկարելի քանի մը չենք կրնաք նկատել զայն: Բայց ինչպիսի ասեմով ունոր պատարաստութեան պայմաններն ու միջոցները, լա-

ազգային է ան, որ կրնար ըլլալ, և այս շնորհիւ երկրակէտէ կամբէ և աշխատանքի մեծաշար կտրուիր: Ընթերցողը այս ցանկին մէջ պիտի գտա՛յալ կեանքը բազմաթիւ եկկզկեցականներուն, որոնց գլխաւորեալն էր աշխատանքի որոյցը (Ս. Սիւրեւսեան և Ս. Վերթանշը) և թոռան (Ս. Յուսէօն և Ս. Սահակ Գարիկ) անունները կարծես տեսակ մը ռուսիականութեան կոտան ցեղանաշարաւ լինան զարգացման: ու կանգնէ՛ն բազմաթիւ տաղանդաւոր վաճառականներուն, որոնց մէջ են իրենց յիշուած ցեղանաշարի բոլոր մեծ տոհմի բուն ղեկավարը, Տօքթ. Երբ. Թրիքցեանի, Թաւրիթի Մտտիշեանի, Կարապետ Փառաեանի, Տիրան Քէլէկեանի, Ինչուրդ Քէլչեանի, Գառնիկ Ֆրեսկոյանի, Վահան Թէքէնեան, Տէրիկ Սրբուհի Տրեսափի, Գրիգոր Օտեսանի, Յովհաննէս Վանանեանի, Գևորգը Հայաճեանի, Գատուտ Յարուհի Մտտիշեանի, և այլն նման մեծաթէք մը: առաւորականներու և բազմաթիւ ուրիշ յարգելի աններու: Գ. Ալլոյզաբեան գեղեցիկ տաճարով ունեցած է այս ցանկեցեղանաշարն աւանդին մէկ բաժնիին մէջ խմբաւորելու մեծ վաճառականներուն զտար (Կիւլպէկեանք, Մանուկեանք, Էսաւեանք, և այլն), իրեն ներկայացուցիչները Կեսարահայրութեան Կարապրիի մօտ ցյտուած դիմին, որ ու միայն ազգառականութիւնէ և եղած արդարեւ այլ նաեւ ազգային բարեխարութիւնը: Տեսնելով հաւաքուած այդ ղեմքերուն, որոնց մէջ են մեծանուն հայը, Գառուտ Կիւլպէկեան և պատուական ազգայինները Գառնիկ Կիւլպէկեան, Էսաւեանք, Քէլէկեան, Եսաւեանք, բոլոր իրենցերով, եւ կարողա՛ւք կեանքը իրենց եւ բոլոր միւսներուն, որոնք՝ ամենքն ալ յարսպանքի ինչայն արժանի ազգայիններ արգարես՝ հոյլ ի հոյլ և նորզէս խորհան կենեացական այդ բաժնիին մէջ, երբ իր քաջին թէ ոչ և ոչ ալ բոլոր մեծութեանց անի ու ազգերը եղած զաւրքն ու աշխարհը, Հայ-Կեսարիան և Հայ-Գաւրիքը չես կրնար զայլի՛ն յազատել: — Ու, ան զգացումով, այս շատ կարեւոր և գեղեցիկ դորմին պատրաստութեան և կեանքի Կիւլպէկեան ի յայտ բերած արժանիքին ամենէն սիրելի կողով այն է որ անկեալ այդ կերպով կը ձգտի անցած ցացած կամ անցի՛նքը մտայն եղած արժէքներուն և արժանիքներուն յիշատակը քա՛նձել պատմութեան, իրեն սփռած և անտեսող որ անուրի կոտանութեան մտածումովն են զգածած, այսինքն արմուտ, և իրեն խթան և խթանոյց անոնց՝ որ իրենց հայրենիքի անտեսան և դատաւորին աւանդականները կը մնան ու աշխարհի, այսինքն բոլոր անարաւանջներուն: Ատոր համար, զիսկ չեմ խորհիւր հաւանաբար երբ ըսեմ թէ այս երկրի յարկեռումին միջոցին Ալլոյզաբեանի մէջ գործած պէտք է ըլլալ ու միայն հաւաքումն և փութութեան մարդը այլ նաեւ, ու անելի լինելու, և յարկերիք զաւաղը: Ինքը ևս լինելով ինքն ոչ կիսարաւանի ցանց կեսարայայիկ մտնող վերջնապէս, հայրենիքի սիրոյն ու անարաւորին բերելու համար իր արտուն ու մտքին ձօնը, ազգերու և թանկ ընծայ, որուն համար հայրենիքը քաղաքա-

պիտե Դմախէ կրնայ լինիլ իր գաղափերուն: Առանց
այդ գագաթումին, որ եւ անձն համար եթէ ոչ աւ-
րաբնիկ՝ Գժտար պիտի ըլլար գէթ վաթսուը հա-
կերուն երկար, մեծ մասամբ հետախաղաղ շըն-
նուռն, Գարուփառ, խորխորաստներով եւ քար-
ձուռն շինքներով ելեէլնուած ու ծամածուռ նամբով
վրայէն քալիլ, Գազլիլ, երկար անոնն հնախօսու-
թիւտի բրիլլիոն ու լապտերներով գիրքերու անու-
սապա բովքերու մէջէն փառնուող անցեալով եւ
պատմութեան տուեսներով վերլուծելով անց-
եալին իրազարգումը թիկնները, ցեղերու՝ ազգե-
րու՝ կրօններու՝ լեզուական՝ բարքերու՝ այն
խառնարարին մէջէն՝ որ Գամիրքը եղած է, հա-
նելու եւ յօտան հարապաշտութեան մը առջև կե-
ցելնելու համար հետաքաշուող. առանց այդ գա-
թումին, կը կրկնեմ, իբեռն համար անկարելի պի-
տի ըլլար արւմտաբնիկ երկայնութում լծեալը գրիչ
ի մետրին թափալով հողմապոտեայ ժողովուրդի մը
ցիրուցանուած բեկորներուն մէջ, հետաքրքրու-
թեան եւ գործիչութեան անասարապէս, մերթ թերեւ
արցունքը՝ նայալու ճշտել ի կտակ, բայց յայտ գո-
ւաւուհակ սրտի մը հե ճօղը, կանգ առնելու համար
պատմական յիշատակներու, մասնաշաղկապ
յայտնութեանց, առաջնութեան շէշխարհերու,
ստատպիկներու, գրայցիներու, ասանդալիէպերու,
երբի կտորտար մշակերու, օրհնէի եւ անձնքի պատ-
կենքերու, հանդեսակներու, առածմէի եւ աստու-
թեանց, հ.՛. հ.՛ն. եւ վերջապէս ազգագրական եւ
Ֆլորցիստական անիւրը շնորհներով, բայց մա-
նուանող մեծ արժեքէ գէմներու եւ մեծիմաստ զգա-
լիքու տողաշցքքին առջև, այդ ամէնչէն դուրս
բերելու համար մտածիկներ, եւ անօնցնով կապ-
մելու բլր-բլրեղացիներու համար իբեռն հաւնիքայ աղջ
ուչադրաւ ժողովուրդքին հոգին եւ Նիգրապիլը, եւ
անօնչ Նիգատամար իր զառառումն մէջ լինելու հա-
մար զգալուն բայց արտքը, անապառ, երբեմն
խիտա(*) Նոյն խի, բայց անվաճմառ. այնպիսի
անկեղծութեան մը վրո սերտակը գաւկնի սիրտը
միայն կրնայ յաճախ թնխաղել:

Ձեռն ծածկեր թէ եւ ստեղծումով մտեցնել խելաղան աշտ շատցողի, երբ առաջարկեցի կարգւոյ զայն, շատցոյ պարտով անվիճալէս խոստովանիլ թէ անոր շարժանահալ ընթերցում վաճիք մըս իշկան եղան ինձի. սիրեցի զայն իբրեկ աշխատութիւն, հմտութիւն եւ իբրեկ մասնաշարժական ձեռնարկ, հակառակ թիւրեւ հաստատարկչաւթեան տեսեալով կարգւոյ թերութեանց, եւ բաւական թուով տպագրական լրէպներեկ, անբաժան միշտ երկարաշունչ վաստակներեկ, որոնցմէ մէկ ներս, ըստ Որստարտի, զկրնայ երբեմն ջանել սպրդիլն Անոր մասին զգացած այդ համարանշան համար եւ, որ, զայն աւելի ընդլայնորէն ծանօթացնում եւ տարաւ, այս գրութեան մէջ երբեմն գտես եւս եղալ ընդհանոր գիծերեկ եւ շատուրեւ մասնախոստանք անամաններեկ,

(*) Ոչ միայն ճարտարապետներն իսկա, այլ եւ՝ իմ խոհանարանի համագումովն՝ սոնարդաւ է զոր օրինակ այն կարծիքը, որ կը յայտնուի Մեղգոնեան բարեարարութեան առթիւ, բարեարին հոգեկան շարժառիթներուն ակնարկելու առնել:

գրեթե ամբողջութեամբ նկատի առնելով և երբեմն նոյն իսկ խառնուրդներով Նիկոլայացիներով զայն: Ու կը խորհիմ չհամար թէ՛ Երբեք աւելի փառաւոր և լիաւի համայնագիտարարական արժէք մը պիտի ունենար այս գործը, եթէ Նիկոլայացի գրած լինէր զայն: Գետորիսու ու Գամիրբը չէն և կանգուն եղած միջոցին, անձամբ շրջելով հոն և տեղեւոր լրաց հաւաքելով և գրելով ամէն ինչ: Ի՛նչ որ ուլ ըլլայ, տակաջի, կեստրահայութեան, խելքի՝ կամքի և գործի այս մեծ ոսկեհատքին նուիրուած այս հատորին առջև, իմ համոզումս այն է թէ իրարու արժանի են անոնք, որոնց համար է գրուած այս գիրքը և նա՝ որ գրած է զայն:— Փակցելի հատորը, վերջացաւ, առ այժմ գեթ, ահա համար իմ ըտելիքը: Բայց իմ միտքը ինքնին կ'իթայ ուրիշ բանի մը. Հայրենապետիկ կենսարարին շափով մը գէթ երջանիկ կրնայ ըզգալ ինքզինքը իր կորսնցուցած հայրենիքին յիշատակները այսպէս յաւերժացած տեսնելով այս բնաւարական յիշատակաբանին մէջ: Բայց ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր այն միւս, երբեմն նոյնիսկ աւելի կեանքը, այժմ չիջած, գաւառներու, փոքր ու Մեծ Հայքերու մեր բնաւարակներուն, և փոքր Ասիայ, Պալէստինան, Թրակիական և ուրիշ հայազգութիւններու ազգային անցնելու և ոմանց ներկային և ազգային յիշատակներու յաւերժացման գործը: Սուրբ է թէ ցարդ եղան այդ օւղղութիւնները քանի մը հրատարակութիւններ, ոմանք անբաւական բոլորովին, ուրիշներ համեմատապէս աւելի գնահատելի. իսկ մին, հոյակապ այն հատորը՝ զոր Ք. Գալուստեան Ամբիրկա հրատարակեց Մարաշի մասին, անտարակոյտ ամէն մասամբ հոգացուցիչ, Հարկ է սակայն ըսել թէ գործը, գոյ յիշատակներու յիշատակարանացման այդ գործը ամենամեծ մասամբ կը մնայ դեռ անկեղծ, մինչ ազգովին այժմ է որ ամէնքս պարտքիք, ամէն ժամանակէ աւելի հիմա, ճշտազօլիկ զննարարեալ բնկորան դի մի՛ ինչ կորի-

ցէն: Հայրենակցական Միութիւնները, որոնք գովելի նախաձեռնութիւններ կը զգան ահա Հայաստանի մէջ իրենց ձեռնադրարբու անուանեալ ներքով նոր քաղաքներ կամ թաղեր ստեղծելու, նոյնքան ազգասիրական պատրւ մը վճարած կ'ըլլան իրենց հայրենական սերութեանց գաղափարին, եթէ ընեն իրենց կարելին՝ հաւաքելու և գրական հատորներու մէջ այսպէս, ըստ օրինակի Ալլոյանանանի զկեսարիային կամ Գալուստեանի Վարաշին հրատարակել տալու համար իրենց չիջած հայրենիքներուն յիշատակները: Կը հաստատմ թէ ամէն շրջանէ մեր ազգայններուն մէջ կը գտնուին գրչի և սրտի տէր անձինք, որոնք կրնան լծուիլ այդպիսի գործի մը: Բայց իմ անկեղծ համոզումս է թէ այդպիսի ձեռնարկի յաջողապէս ի կատար հանումին համար ամենէն անհրաժեշտ անձն է Ք. Արշակ Ալլոյանանանի իրեւ. մօտէն ծանօթ մը ոչ միայն իր մասնագիտական ձեռնահասութեանը այդպիսի աշխատանքի մը համար, այլ մասնաւոր իր բանասիրական, պատմագրական և, լիեմակապահան հաւաքումներուն, արուեստագիտական, բանական գանձաբանն են իր պարօքներն ու դրանները, վստահ եմ թէ ինք միայն կրնայ կատարել այդպիսի գործ մը, որ և հայրենական շրջանակի կամ գաւառի համար: Հայ ազգագրութեան և ազգային վիճակագրութեան շատ գովելի նպաստ մը ըրած պիտի ըլլայ սրտով ու գանձով հարուստ որ և է մեծատուն, զինքը կապելով այդպիսի ուսումնասիրական ծառայութեան մը: Գրչի և մտքի մեծագոյն և լաւագոյն ծառայութիւն մը զոր ինքն իսկ, աւելի քան որ և ուրիշ ասօցաբեղի մէջ, պիտի գտնենար մատուցանել իր գրչին ու տաղանդին, ու անոնց միջոցաւ ազգին:

Որչա՛ր փափաքելի էր որ այս տողերն ու իր հատորը մահաւանդ այդ մտօք կող մը եղած ըլլային ամէն անոնք որ ռուսիցին ականջս լսելոյն:

Ք.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ ՍԿՐՏՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՒԱԶԱՆՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ն.

ԻՅԹՈՂԵՆԷՄԻ Ս. ՄՆՆԻԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ
ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՒԱԶԱՆԻՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. ՄՆՆԻԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ մկրտութեան աւագանը որ, ըստ հին յատակագծին, աւրիթերադրուած էր սիւնազարդ գաւիթին

զորի մասին մէջ, ջրհորին մօտ, Սոյնները սիւնազարդ գաւթին դրան մօտ, հարաւի կողմը զետեղած են. ինչ որ կորսնցուցած է իր բնական ու աւանդական վայելչութիւնը: Աւագանը ունի հետեւիլով խմստող յունաւրէն արձանագրութիւնը. «Կա՛ն յիւստակի եւ հանգստեան եւ քաղաքեան մեղաց (էրբեւորութեան) Տէր զիսե»: